

HANDLEIDING
BASISONDERWIJS

DE VERBORGEN GRENS

Onderwijsprogramma
over de Atlantikwall
in Zuid-Holland

DE VERBORGEN GRENS

Onderwijsprogramma
over de Atlantikwall
in Zuid-Holland

**HANDLEIDING
BASISONDERWIJS**

3

TERWIJL HET AFGESTORVEN VEL VAN MIJN VERBAND EN ROEP LANGZAAM
OP MIJN TAFEL DWARRELT, SCHRIJF IK DIT , W A A R O M ?
IK WEET HET NIET , MAAR DE DRANG OM HET OP TE SCHRIJVEN
IS STEEK EN IK GEEF ER GEHOOR AAN .

=====

MAANDAG 12 Juni .

's Morgens om kwart voor acht gaat de bel , wel een beetje vroeg. Ik ga de trap af, denk een brief te vinden en ontdek een uitnodiging van den burgemeester om te Hoek van Holland voor 7 dagen "werkzaamheden" te verrichten .
Hoewel het niet onverwachts komt is het toch wel even een onaangename gewaarwording . Enfin het is weer eens wat anders , we zullen wel zien wat het wordt .

MAANDAG 19 Juni . 1e dag .

Ring , rrrrr.....half zes , hè, met een slaperigen kop zet ik den wekker af , oh ja dat is waar ook, naar den Hoek .
We hebben kwart over zes afgesproken en op tijd gaan we dan ook op stap .
De trein zit reeds propvol , dus te laat van huis gegaan , morgen vroeger, het luik van den goederenwagon staat een eindje open en met algemeene instemming wordt deze voor ons gereserveerd .
Een treinbeambte komt los op politiek terrein , de haat groeit en als de trein zich in beweging zet zijn we er aardig "in"
Op dit vroege uur zou het goed kunnen zijn dit reisje naar zee, de wrange werkelijkheid is echter anders .
Bij aankomst in Hoek van Holland hooren we plotseling schreeuwen , het zijn de "zegeningen" van de bezetting, we worden verwelkomd .
"Austeigen ! " Aussteigen ! Schnell, meine Herren , Schneller".
In lange rijen verlaten we den trein , langzaam , heel langzaam , het verzet laat op , wat is macht ?; hoe is het mogelijk dat deze schier eindelooze rij zich opmaakt om te gaan werken voor den vijand ? .
Krijschend , schreeuwend , loopen de Duitsche soldaten langs de rij ,
" Schneller , Loos meine Herren , Arbeiten " !
Met een flinken omweg komen we in de locomotievenloods, vreemd met een onverklaarbaar gevoel alsof we voor den eersten dag naar school gaan .
Met ons groepje scharen we ons achter tafel B.
Langzaam schuiven we naar voren , persoonsbewijs toonen en dan wordt het eerste stempel gezet op de kaart met zeven vakken , zeven vakken .....
goed voor zeven lange dagen .
We trachten even de instructie te lezen die we er bij krijgen , ik krijg er zelfs twee .
Op hetzelfde moment komt er een Germaan op ons afstuiven " Hier ist keine platz um zu lesen , meine Herren , sie sollen doch an der Arbeit gehen " .
Volwassen kerels zijn we , maar geschrokken en gedwee laten we ons indeelen het is pas den eersten dag , we moeten nog veel leeren .
Onze groep boft, we gaan naar het eiland , naar wat we er van gehoord hebben een dorado vergeleken bij andere punten .
We dalen af naar den steiger waar ik H. M. de Koningin en Prins Bernard op 28 April 1939 zag debarkeeren na een zeereis van Ymuiden naar Hoek van Holland aan boord van kruiser Hr. Ms. Tromp .

“Zeven dagen als dwangarbeider te Hoek van Holland. Dit is geen opgesmukt verhaal, alleen maar een pogen weer te geven wat men doet en denkt als gedeporteerde.”

Opgetekend in Rotterdam, september 1944 door een inwoner van Zuid-Holland die te werk is gesteld bij het bouwen van de Atlantikwall.

Voor het vervolg van dit verhaal lees het document: “Vrijheit en is voor gheen gelt te coop” wat u vindt in de pdf met afbeeldingen.

Het verhaal dat u las is ingrijpende lokale geschiedenis. Het gaat over de bouw van de verdedigingslinie van de Atlantikwall in de Tweede Wereldoorlog. In het Zuid-Hollands kustlandschap zijn van deze Atlantikwall nog duidelijke sporen terug te vinden. Denk aan bunkers en andere monumenten en overblijfselen die herinneren aan deze ‘muur’ van verdedigingswerken tussen land en water die Nazi-Duitsland opwierp tegen eventuele aanvallen vanaf zee. Over deze sporen uit de Tweede Wereldoorlog gaat dit onderwijsproject.

INHOUD

3	Historische bron
6	Voorwoord
7	Inleiding
8	Achtergrondinformatie: 'De Verborgene Grens'
12	Opzet van de lessen
14	Les 1: introductieles
16	Aandachtspunten bij het nabespreken van de film
18	Les 2: op zoek naar 'De Verborgene Grens'
19	Les 2: voor de rondleiders
20	Les 3: reflectieles
22	Aansluiting bij het leerplan
24	Informatie over de locaties
31	Verantwoording
32	Colofon

VOORWOORD

De Atlantikwall lijkt onder zijn stof tevoorschijn te komen. De tijd is er rijp voor. Natuurlijk heeft een relatief kleine groep deskundigen en geïnteresseerden zich de afgelopen jaren bekommerd om dit belangrijke erfgoed en is onderzoek en studie gepleegd naar de vele facetten van deze verdedigingsmuur uit de periode van de Tweede Wereldoorlog. Maar er is meer.

Ook het brede publiek raakt in toenemende mate geïnteresseerd in het bezoeken van bunkers en het bekijken van de vele objecten die met de Atlantikwall te maken hebben. Het is om die reden dat de provincie de Atlantikwall via het Erfgoedlijnenbeleid sterk onder de aandacht wil brengen. Zij doet dit in nauwe samenwerking met het museale veld dat, als gezegd, zich al jaren vrijwillig inzet voor behoud en ontsluiting van de bunkers langs onze kustlijn.

“Dit nooit meer!” is de missie van de rondleiders van deze musea. Vanuit deze missie staan zij klaar om uw leerlingen te ontvangen bij de bunkers. Het is dan ook met veel plezier dat wij u hierbij het nieuwe lespakket ‘De Verborgene Grens’ aanbieden. Bij dit lespakket voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs werden eveneens een film en app geproduceerd. Het geheel is in co-productie met de rondleiders ontstaan.

Wij nodigen u en uw leerlingen van harte uit voor een bezoek aan de Atlantikwall, als erfgoed van een periode in onze geschiedenis die op z'n minst tot lering strekt. De deelnemende musea zijn er klaar voor, de deur staat open!

Cees Neisingh,
Voorzitter Erfgoedtafel Atlantikwall

Han Weber,
Gedeputeerde Groen, Water, Kust,
Cultureel Erfgoed en Media

INLEIDING

Op verschillende plaatsen langs de kust zijn overblijfselen van de Atlantikwall uit de Tweede Wereldoorlog zichtbaar. Er zijn zelfs bunkers te bezoeken. Het herinnert ons aan de Tweede Wereldoorlog. Wat weten we ervan? En wat weten leerlingen van deze generatie van deze verdedigingslinie? Er zijn steeds minder mensen die de Tweede Wereldoorlog zelf hebben meegemaakt. Daarom is het belangrijk dit verhaal door te geven aan toekomstige generaties.

Alle betrokken musea en vrijwilligers willen gezamenlijk het verhaal vertellen over de bouw en de gevolgen van de Atlantikwall aan een nieuwe generatie. Een intrigerend verhaal met ingrijpende gevolgen voor de lokale bevolking en de omgeving op verschillende plaatsen in Zuid-Holland. Deze lessen zijn dan ook in samenspraak ontwikkeld en tot stand gekomen met inzet van alle betrokkenen.

Ook leerlingen in andere delen van Nederland krijgen les over de Atlantikwall. Zo is in Zeeland een indrukwekkend project voor het voortgezet onderwijs van start gegaan en maken leerlingen in Noord-Holland kennis met de lokale verhalen. Nieuwsgierig? Achter in deze handleiding vindt u verwijzingen naar deze projecten.

In het onderwijsproject 'De verborgen grens' laten we de leerlingen in het basisonderwijs in Zuid-Holland het erfgoed ter plekke beleven. Ze kunnen met eigen ogen zien wat hier is gebeurd, ontdekken en onderzoeken de

tastbare sporen van het verleden in hun eigen omgeving. Een bezoek aan een locatie maakt daarom onderdeel uit van dit project.

Aandacht voor de Atlantikwall kunt u inpassen in uw onderwijs over de Tweede Wereldoorlog, over de lokale geschiedenis, in uw cultuurlessen over erfgoed of in lessen rondom 4 en 5 mei.

Dit project bestaat uit:

- drie kant- en klare lessen
- een opdrachtenboekje voor de leerlingen
- meer informatie over de Atlantikwall: 'De Verborgene Grens'
- informatie over de verschillende locaties die u met de klas kunt bezoeken
- een digitale presentatie.

Vraag bij de locatie die u gaat bezoeken naar de mogelijkheden van een gastles in de klas.

We wensen u een mooi en waardevol erfgoedproject toe!

DE VERBORGEN GRENS

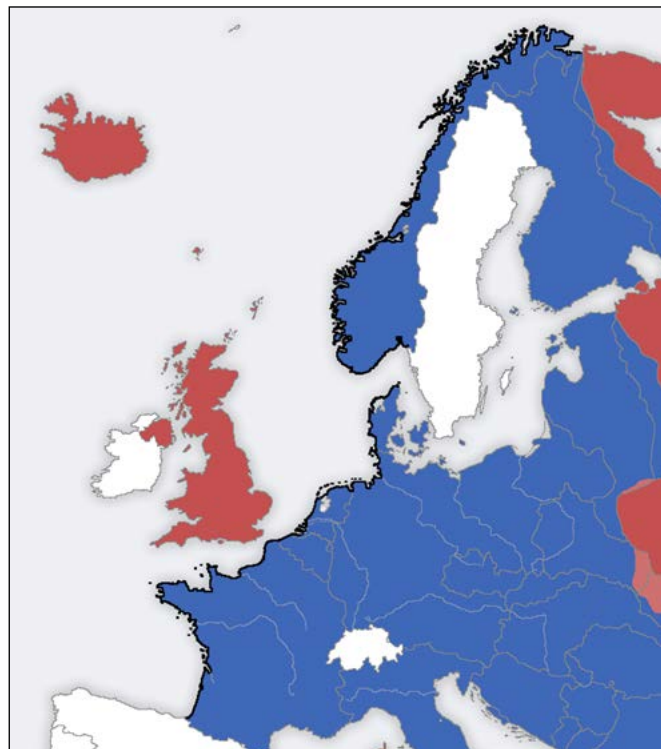
ACHTERGRONDINFORMATIE

Langs de hele westkust van Europa, van de Noordkaap in Noorwegen tot aan de grens tussen Frankrijk en Spanje kun je in de duinen, op het strand of hoog op de rotsen grijze betonnen bouwwerken tegenkomen: bunkers. In Nederland vind je ze ook, bijvoorbeeld bij Scheveningen, of bij Hoek van Holland. Soms zitten ze half onder het zand, soms zit er een museum in, soms staan ze midden in een weiland en soms zie je alleen maar een begroeide verhoging langs de weg. Al die bunkers zijn een overblijfsel van de Atlantikwall, de kustverdedigingslinie die Nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog bouwde om een aanval vanuit het westen van de geallieerden tegen te houden.

De Atlantikwall is ruim 5.000 kilometer lang en bestond uit ongeveer 15.000 zware bunkers, batterijen met geschut, radarinstallaties en natuurlijke hindernissen en versperringen. Om dit verdedigingssysteem te kunnen bouwen, werden soms hele woonwijken afgebroken en moesten bewoners evacueren. De plaatsen langs de kust van West-Europa zijn ingrijpend veranderd door de Atlantikwall. Omdat het niet gemakkelijk is de bunkers af te breken, zijn er nog veel terug te vinden die nu voor allerlei doeleinden worden gebruikt. Ook in de dorpen en steden in Zuid-Holland waar verdedigingsbouwwerken werden gebouwd, zien we deze herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog nog steeds terug.

DE TIJDLIJN VAN DE ATLANTIKWALL

- Op 1 september 1939 valt Duitsland Polen binnen. Een paar dagen later verklaren Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland.
- In april 1940 valt het Duitse leger Denemarken en Noorwegen binnen.
- Ons land wordt op 10 mei 1940 binnengevallen door de Duitsers. Na het bombardement op Rotterdam op 14 mei geeft Nederland zich over.
- In september 1940 wil Duitsland Engeland met bombardementen tot overgave dwingen. Dit mislukt.
- In juni 1941 valt Duitsland de Sovjet-Unie binnen.
- Eind 1941 loopt de Duitse invasie van de Sovjet-Unie

1 De Atlantikwall

- vast. Nu het Duitse leger zoveel manschappen naar het oosten heeft gestuurd, beseffen de bevelhebbers dat de verdediging van de kuststrook van de landen in het westen erg zwak is. Vooral ook omdat in december 1941 de Verenigde Staten betrokken zijn geraakt bij de oorlog. Uit angst voor een tweefrontenoorlog besluiten de Duitsers een kustverdedigingslinie aan te leggen in de bezette landen. Deze linie werd eerst de Neue Westwall genoemd ter onderscheid van de Westwall, een 630 kilometer lange verdedigingslinie langs de westgrens van Duitsland zelf. Deze Westwall was de tegenhanger van de Franse Maginotlinie. De Neue Westwall werd later omgedoopt tot Atlantikwall.
- In april 1942 wordt in Nederland het strand en de duinen tot verboden gebied (Sperrgebiet) verklaard. Alleen mensen die een speciaal pasje hadden mochten het Sperrgebiet binnen.

DE VERBORGEN GRENS

- Vanaf juli 1942 geldt er een bouwverbod voor heel Nederland, de hele bouwcapaciteit wordt gebruikt voor Duitse militaire projecten, zoals de Atlantikwall. In Nederland moeten 2.000 bunkers komen.
- Op 1 mei 1943 zijn er in Nederland 510 bunkers gebouwd.
- In november 1943 geeft Hitler bevel om de Atlantische verdedigingslinie met alle mogelijke middelen te versterken. Rommel krijgt de opdracht om de verbeteringen door te voeren. Hij laat begin 1944 allerhande versperringen in de vloedlijn plaatsen en mijnevelden, loopgraven en tankgrachten aanleggen.
- In februari 1944 zetten de Duitsers grote gebieden van Zeeland en Zuid-Holland onder water (inundatie) om een geallieerde invasie onmogelijk te maken.
- Ondanks alle maatregelen kan de Atlantikwall een geallieerde invasie niet tegenhouden. Op 6 juni 1944 vallen de Engelsen en Amerikanen een stuk kust in Normandië aan dat relatief slecht is verdedigd. De Atlantikwall wordt doorbroken.
- In november 1944 werd de Atlantikwall ook bij Vlissingen op Walcheren doorbroken door de geallieerden.

WAARUIT BESTOND DE ATLANTIKWALL

Het was onmogelijk voor de Duitsers om langs de hele kust een onafgebroken verdedigingsstelsel te maken. Daarom kozen ze ervoor om op strategische plekken, zoals bij riviermondingen, steunpunten te bouwen die elkaar vuurondersteuning konden geven.

Afhankelijk van hun betekenis of grootte heette zo'n steunpunt:

- **Widerstandsnest** - dit is het kleinste steunpunt
- **Stützpunkt** - een wat groter steunpunt
- **Stützpunktgruppe** - een groep van steunpunten
- **Verteidigungsbereich** - deze steunpunten lagen bij havens of toegangswegen tot havens. In Nederland waren er vier: Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen.

- **Festung** - De Festung was het grootste en het belangrijkste steunpunt en moest verdedigd worden tot de laatste man en de laatste kogel. In de gehele Atlantikwall waren maar elf Festungen. IJmuiden en Hoek van Holland kregen in 1944 de status van "Festung".

Steunpunten bestonden vaak uit bunkers met muren en daken van gewapend beton die soms wel twee meter dik waren. Naast de bunkers bestond de kustverdediging uit batterijen met kust- en afweergeschut en radarinstallaties. De batterijen bestonden uit een vuurleidingspost en onderkomens voor manschappen en bijvoorbeeld munitie. Bunkers in een lokale stelling konden met elkaar verbonden zijn via open loopgraven of overdekte gangenstelsels.

- **BATTERIJ**
militaire term voor een eenheid artilleriewapens, vaak opgesteld in een rij.
- **ARTILLERIE**
legeronderdeel, het geschut plus het personeel dat nodig is voor de bediening.
- **VUURLEIDING**
het zodanig richten van een vuurwapen dat het afgeschoten projectiel de grootste kans heeft om het doel te raken.
- **VUURLEIDINGSPOST**
deze post zorgt voor alle informatie die de batterij nodig heeft om het doelwit te raken.

Naast de bunkers bouwden de Duitsers versperringen, zoals Rommelasperges: schuin ingegraven palen, verbonden met staaldraden en voorzien van mijnen. Of drakentandversperringen die bestonden uit parallel lopende rijen betonnen piramides. Ook zetten ze gebieden onder water (inundatie), bouwden ze anti-tankmuren en groeven ze droge of natte tankgrachten die minimaal 3,5 meter diep waren en tot wel twintig meter breed.

DE VERBORGEN GRENS

2 Drakentanden op het strand van Noordwijk in 1945.

BOUW BUNKERS

Om de Atlantikwall te kunnen bouwen en om te zorgen voor een vrij schootsveld werden soms hele woonwijken gesloopt. De mensen die er woonden, moesten maar ergens anders woonruimte zoeken... Ook de mensen die in een Sperrgebiet woonden, moesten evacueren. Dat gold ook voor de mensen die in gebieden woonden die onder water werden gezet. In Nederland zijn in totaal 300.000 mensen gedwongen geëvacueerd. Alleen al in Den Haag moesten 130.000 mensen hun woning verlaten. De grootschalige sloop van huizen en gebouwen heeft het aanzicht van veel plaatsen in de kuststreek onherkenbaar veranderd.

Voor de bouw van de Atlantikwall schakelden de Duitsers honderdduizenden arbeiders in. Eerst werd het werk uitgevoerd door betaalde arbeiders en krijgsgevangenen. Later werden burgers uit de bezette landen als dwangarbeider te werk gesteld.

Om in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk bunkers te kunnen bouwen, was de bouw van de bunkers gestandaardiseerd. De Duitsers noemden dat Regelbau. Het voordeel hiervan was dat er van tevoren bekend was hoeveel bouwmaterialen en arbeidskrachten er nodig waren.

3 Interieur bunker Scheveningen

Voor de bouw van een bunker werd er eerst een gat gegraven. Vervolgens werd een frame van betonijzer opgebouwd. Daar omheen werd de houten bekisting voor het beton aangebracht. Vervolgens werd het beton erin gestort. Tijdens het gieten werden de zijanten van de bekisting beklopt om ervoor te zorgen dat er geen lucht-bellen in het beton achterbleven. Het beton moest 24 uur drogen. Als het beton droog was, kwamen de monteurs om er deuren, een ventilatiesysteem, kachels en bedden in te zetten.

Elk bunkertype had een eigen nummer. Zo staat type-nummer 621 voor een manschappenbunker en 134 voor een munitiebunker.

WAT GEBEURDE ER IN DE BUNKERS?

In de bunkers stond geschut opgesteld, met radarinstallaties werd de kust in de gaten gehouden en de bunkers boden onderdak aan de Duitse soldaten die de kustlinie moesten verdedigen. Rond de bunkers waren dan ook woonschuilplaatsen, bakkerijen, keukens, badhuizen, toiletten en garages gebouwd. De Duitsers wachtten op een aanval van de geallieerden en probeerden de vervalg te bestrijden met kaarten of andere spelletjes.

DE VERBORGEN GRENS

NA DE OORLOG

Al kort na de bevrijding werd begonnen met het slopen en opruimen van bunkers en verdedigingswerken. Dit gebeurde zo snel omdat de mensen niet meer herinnerd wilden worden aan die vreselijke oorlogsjaren.

Met behulp van Duitse krijgsgevangenen werden honderdduizenden mijnen op het strand opgeruimd. In de zomer van 1946 konden de badgasten zich weer vermaken op het strand van Scheveningen.

Na de watersnoodramp van 1953 werden veel bunkers als gevaar gezien voor de veiligheid van de kust. In de jaren zestig werden daarom bunkers gesloopt.

Lang niet alle bunkers konden worden gesloopt. Het kostte veel geld om zo'n betonnen kolos af te breken en soms was het niet mogelijk een bunker met explosieven te vernietigen, omdat hij midden in een woonwijk lag. Veel bunkers kregen een andere functie. Zo werden bunkers tijdens de Koude Oorlog gezien als mogelijke schuilplaats voor de burgerbevolking. En soms kregen ze een geheel andere bestemming, zoals een kwekerij voor champignons, een vakantiehuisje of onderkomen

voor vleermuizen. In de loop der jaren zijn veel bunkers met zand bedekt geraakt en onzichtbaar geworden, nu worden steeds vaker bunkers uitgegraven en opengesteld voor publiek. Zo kunnen we zien hoe de Duitse soldaten er tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben geleefd en blijven de bunkers ons herinneren aan de gebeurtenissen die hier hebben plaatsgevonden.

4 Vleermuis in batterij Vineta in Hoek van Holland

OPZET VAN DE LESSEN

DOELGROEP

De lessen zijn bedoeld voor leerlingen in groep 7 en 8 van het basisonderwijs in Zuid-Holland.

LEERDOELEN

De leerdoelen splitsen we op in kennis-, vaardigheids- en attitudendoelen.

Kennis

- Leerlingen kunnen een definitie geven van de Atlantikwall en van een bunker.
- Leerlingen kunnen beschrijven dat bunkers sporen zijn uit de Tweede Wereldoorlog.

Vaardigheden

- Leerlingen kunnen overblijfselen van de Atlantikwall in het landschap aanwijzen en daarbij verwoorden wat ze zien.
- Leerlingen kunnen de feiten van de Tweede Wereldoorlog koppelen aan de bunkers en andere overblijfselen in hun eigen omgeving.
- Leerlingen kunnen zich een beeld vormen van het dagelijks leven van soldaten in de bunkers en inwoners rondom de bunkers en daarbij verschillen en overeenkomsten noemen met nu.

ATTITUDEN

Leerlingen kunnen op basis van kennis over wat hier in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd in dialoog respect tonen voor de overblijfselen van de Atlantikwall.

DE LESSEN

Bij een bezoek aan de sporen van de Atlantikwall zijn drie lessen ontwikkeld: een introductieles, een kernles en een reflectieles. Deze lessenopzet staat garant voor een goed voorbereide en systematische overdracht van kennis, vaardigheden en attitudes over ons gezamenlijk erfgoed. De basis wordt gevormd door het 'Theoretisch kader voor erfgoededucatie' (De Langen & Zeeman & de Regt, 2008).

INTRODUCTIELES: HET ACTIVEREN VAN VOORKENNIS

Wat vertelt het verhaal van de Atlantikwall ons over de oorlogstijd in Zuid-Holland? Over welke oorlog hebben we het? Het activeren van voorkennis in een introductieles voorafgaand aan een bezoek aan één van de overblijfselen van de Atlantikwall zorgt ervoor dat leerlingen dat wat ze gaan zien kunnen verbinden aan wat ze al weten. Het maakt dat leerlingen tijdens het beleven zinvol bezig zijn met het begrijpen, integreren en toepassen van nieuwe kennis, vaardigheden en attitudes. Dit vraagt om voorbereidende leeractiviteiten in de klas en is een onmisbaar onderdeel van goede lessen over de Atlantikwall.

KERNLES: EEN ZINVOLLE BELEVING

Het beleven van het erfgoed is een centraal begrip in de didactiek voor erfgoededucatie. Ga met uw leerlingen naar de bunkers toe of haal de Atlantikwall de klas in met afbeeldingen en filmbeelden. Confrontatie met erfgoed maakt uw leerlingen een leerervaring rijker: het zien van de grote betonnen bunkers, het ruiken en voelen van de muren, het horen van de verhalen die erbij horen. Dit is de kernles.

REFLECTIELES: REFLECTEREN OP WAT GELEERD EN BELEEFD IS

Een volwaardig leerproces is pas compleet als er ook gereflecteerd wordt. Met deze derde stap, het reflecteren op wat is geleerd over de Atlantikwall en wat beleefd is bij de bunkers, wordt het eigenlijke leereffect bij leerlingen bereikt. Leerlingen moeten zo hun leerervaring onder woorden brengen. Immers: de beleving van het erfgoed is van wezenlijk belang bij erfgoededucatie, maar onderwijs gaat altijd over de vraag: wat hebben we geleerd?

OPZET VAN DE LESSEN

De kracht van erfgoededucatie kenmerkt zich door: het aanzetten tot historisch redeneren, leren waarnemen en het verwoorden van waarnemingen.

AANZETTEN TOT HISTORISCH REDENEREN

Lessen over erfgoed lenen zich uitstekend voor het ontwikkelen van historisch denken en redeneren. Voor deze ontwikkeling is het belangrijk dat u de leerlingen zo veel mogelijk actief aan de slag laat gaan met het stellen van vragen over het verleden, het gebruik en onderzoeken van historische bronnen en het leren argumenteren. Ook vormen leerlingen een context door een voorwerp of een handeling te zien, te voelen en te ruiken, het bekijken van foto's, het zien van voorbeelden, het beschrijven in definities, in eigen woorden te beschrijven, tekeningen te maken, overeenkomsten en verschillen aangeven, etc.

LEREN WAARNEMEN

Erfgoed is overal om ons heen, in het landschap, de gebouwde omgeving, dichtbij en veraf. Het leren kijken hiernaar maakt een wezenlijk onderdeel uit van uw erfgoedlessen. Want, heb je gezien welke code in de deuropening van de bunker staat? Welke voorwerpen zie je in de bunkers? Hoe ziet het landschap rondom de bunkers eruit? Zie je wat de soldaten op deze oude foto aan het doen zijn?

Het leren kijken staat in het teken van waarnemen: wat zie ik, waar ben ik? Dit is de eerste stap van de geografische vierstag: **waarnemen, herkennen, verklaren en waarderen**. Erfgoed is hierbij de primaire instructiebron. Waarnemen leidt tot herkennen: heb je dit wel eens vaker gezien? Daarna kunnen leerlingen verklaren wat ze zien: waarom ziet het er hier zo uit, hoe komt dat? Uiteindelijk leidt dat tot het waarderen van het erfgoed: wat vind ik hiervan, moet dit bewaard worden voor later? Verklaren en betekenisgeving beginnen met waarnemen. Neem de tijd om uw leerlingen bewust te leren kijken naar de overblijfselen van de Atlantikwall.

HET VERWOORDEN VAN DE WAARNEMINGEN

Erfgoededucatie wordt effectiever door het gebruik van taaldenkgesprekken en deze taalactiviteiten zorgen voor een uitbreiding van de woordenschat en stimuleren de taalontwikkeling. In taaldenkgesprekken verwoorden leerlingen hun denkstappen en leerervaringen. In het competent worden in het waarnemen, herkennen, verklaren en waarderen van het erfgoed vormen deze taaldenkgesprekken een belangrijke rol.

TOT SLOT GAAT ERFGOEDEDUCATIE OM:

- het delen van kennis over en ervaringen met erfgoededucatie met uw team en collega's.
- het durven vervangen van lessen uit de methoden geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands en cultuureducatie door erfgoedlessen.
- het communiceren met ouders over de doelen van erfgoededucatie en de lessen die u geeft.
- het koppelen van erfgoed in de eigen omgeving aan centrale onderwerpen in de methoden.
- het besef dat erfgoededucatie niet iets nieuws of extra's is. Zet erfgoedlessen in bij aardrijkskunde, geschiedenis, als taalactiviteit of binnen lessen cultuureducatie.

U vindt hierna voor iedere les een tijdsindicatie, de benodigdheden en de activiteiten. In de bijlagen is een opdrachtenboekje voor de leerlingen opgenomen. U kopieert de bladen en samen met de leerlingen vouwt u dit tot een opdrachtenboekje. De vouwinstructies vindt u in de digitale presentatie. In dit boekje werken de leerlingen vragen uit. Na afloop van de lessen kunt u het werk van de leerlingen beoordelen.

LES 1: INTRODUCTIELES

In deze les geeft u de leerlingen de basiskennis over de Atlantikwall in de Tweede Wereldoorlog. De les vindt plaats op school. U bereidt de leerlingen voor op het bezoek aan een locatie van overblijfselen van de Atlantikwall.

Tijdsindicatie: 60 tot 90 minuten

Benodigheden: digitale presentatie, opdrachtenboekje voor de leerlingen, achtergrondinformatie: 'De Verborgene Grens' van pagina 8 uit deze handleiding, overzichtsk kaart bezoeklocaties 'Atlantikwall, Zuid-Holland ... van Noordwijk tot de Punt 'van Goeree' van deze pagina.

VOORBEREIDING

Lees de achtergrondinformatie door over de Atlantikwall. Kies een locatie die u gaat bezoeken en lees ook de achtergrondinformatie door die bij deze locatie hoort. Gebruik daarvoor de overzichtsk kaart en de informatie over de locaties achterin de handleiding.

Zorg voor voldoende opdrachtenboekjes voor alle leerlingen. Kopieer de bladen en vouw samen met de leerlingen in deze les het boekje. De instructies daarvoor komt u vanzelf tegen in de digitale presentatie.

Optie

Besteed eventueel een extra les aan de Tweede Wereldoorlog. Gebruik daarbij de vensterles van de canon van Nederland op de website van Entoen.nu: www.entoen.nu/tweedewereldoorlog/lessen/vensterles-de-tweede-wereldoorlog

Laat leerlingen in groepjes over bovenstaande onderwerpen informatie zoeken en aan elkaar presenteren. Of geef een huiswerkopdracht om een tijdbalk te maken van WOII.

In de tijdbalk zetten de leerlingen de belangrijke jaartallen en gebeurtenissen op een rij en voorzien ze dit van plaatjes/illustraties.

Zo gaan de leerlingen goed voorbereid op pad.

LESACTIVITEITEN

Neem de volgende lesactiviteiten als uitgangspunt. Wees vrij in het aanpassen van de activiteiten aan het niveau van uw leerlingen en uw eigen stijl van lesgeven. Bepaal zelf of u de opdrachten individueel of in groepjes laat uitvoeren.

Start de digitale presentatie met beeldmateriaal.

Beschikt u niet over een digibord, print dan de presentatie uit en bespreek het met uw leerlingen.

Tips bij de presentatie:

- De presentatie start met foto's van onderdelen van bunkers en bijbehorende vragen. De foto's die u ziet zijn:
  - Foto 1: Een ingang op een verborgen plek in de duinen
  - Foto 2: Een ondergrondse ingang in Hoek van Holland
  - Foto 3: Ingang Biberbunker in Oostvoorne met motor van een neergestorte Engelse bommenwerper.
  - Foto 4: Contouren bunker in Hellevoetsluis.
  - Extra werkvorm: laat de eerste foto vijf tellen zien, klik het daarna weg en vraag de leerlingen te tekenen wat ze gezien hebben. Klik daarna weer terug. Wat hebben ze onthouden? (Goede oefening voor Kunstzinnige Oriëntatie).

LES 1: INTRODUCTIELES

- Zoek met de leerlingen de definitie op van een bunker. Gebruik het woordenboek.
- Bunkers worden gebruikt in een oorlog. Het zijn betonnen schuilplaatsen waar soldaten kunnen schuilen of de omgeving in de gaten kunnen houden.
- Welke oorlog denken ze dat dit is? Welke oorlogen kennen ze? Haak aan bij de actualiteit. Welke overblijfselen kennen ze nog meer van de Tweede Wereldoorlog? Denk aan verhalen, dagboeken, herdenkingsmonumenten, identiteitsbewijzen en kranten. We noemen deze overblijfselen van de Atlantikwall erfgoed: sporen uit het verleden.
- Wat weten uw leerlingen van de Tweede Wereldoorlog? Bespreek de grote lijnen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland met uw leerlingen. Sluit aan bij uw methode geschiedenis over dit onderwerp en gebruik de canon van Nederland en van Zuid-Holland. Wat wordt in de methode geleerd over de Tweede Wereldoorlog? Bekijk met uw leerlingen de beschrijving over de Tweede Wereldoorlog in de regiocanon van Zuid-Holland: www.regiocanons.nl/zuid-holland/zuid-holland/zuid-holland-in-de-tweede-wereldoorlog

Bij de behandeling van de grote lijnen kunt u uit volgende onderwerpen een selectie maken:

- het idee van Hitler over het derde rijk
- de inval van de Duitsers op 10 mei 1940
- het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940
- de deportatie van de Joden: officieel in 1942 begonnen, maar ook al eerder werden razzia's gehouden en Joden gedeporteerd naar concentratiekampen
- verzetsdaden van verzetshelden
- het bouwen van bunkers door de Duitsers aan de kust om een invasie van de geallieerden tegen te gaan: de Atlantikwall
- Anne Frank: het verhaal van ondergedoken Joden
- D-Day: het doorbreken van de Atlantikwall in Normandië door geallieerden
- bevrijding in het zuiden van Nederland door geallieerde troepen vanaf september 1944

- de hongerwinter waarbij tijdens de strenge winter van 1944-1945 vooral stedelingen de gevolgen ondervonden van de slechte voedselsituatie
- de overgave van de Duitse troepen in Nederland die op 6 mei 1945 in Wageningen wordt getekend: Nederland is bevrijd
- Leg uit dat de bunkers in de duinen van Zuid-Holland overblijfselen zijn van de Atlantikwall die in de Tweede Wereldoorlog is gebouwd. Bespreek de omschrijving van de Atlantikwall in het opdrachtenboekje. Bekijk de korte film over de Atlantikwall op de website van de regiocanon van Zuid-Holland bij het venster over de Tweede Wereldoorlog: youtu.be/t6H6StEmlyU.
- Bespreek de Wist-je-datjes in het opdrachtenboekje en vul het aan met de achtergrondinformatie.
- Welke begrippen kennen leerlingen niet? Laat ze zelf een begrippenlijst maken.
- Bekijk de kaarten van de Atlantikwall. Zoom in. Gebruik atlanten erbij. Zoek de kustlijn op van Noorwegen naar Spanje. Welke landen kom je tegen?
- Welke plaatsen in Zuid-Holland liggen langs de Atlantikwall-kust?
- Bekijk eventueel met de leerlingen een Google Maps kaart en vergelijk deze met de overzichtskaart zoeklocaties 'Atlantikwall Zuid-Holland ...van Noordwijk tot de Punt 'van Goeree'. Waar zijn nog sporen te zien van de Atlantikwall? Welke locaties liggen dicht in de buurt van school?

VOORBEREIDING LES 2

Vertel dat jullie een bezoek gaan brengen aan een echte bunker van de Atlantikwall. Het verhaal van de Tweede Wereldoorlog is hier echt gebeurd. Bekijk de website van de locatie die jullie gaan bezoeken.

Vertel dat sommige locaties een geschiedenis hebben voordat de Tweede Wereldoorlog begon (zoals Hellevoetsluis waar de vesting al uit 1880 dateert) en andere locaties na de Tweede Wereldoorlog ook nog zijn gebruikt (zoals de Biberbunker die in de 'Koude Oorlog' is gebruikt als commandopost door de Bescherming Bevolking BB).

DIDACTISCHE AANWIJZINGEN

NABESPREKING FILM 'DE VERBORGEN GRENS'

Deze film is onderdeel van het onderwijsprogramma 'De verborgen grens' over de Atlantikwall in Zuid-Holland. De film wordt op diverse Atlantikwall zoeklocaties in Zuid-Holland getoond.

Duur van de film: 20 minuten.

De educatieve film over de Atlantikwall vraagt om nabespreking met leerlingen. De film toont indringende beelden die vragen kunnen oproepen. Het nabespreken biedt tevens de kans een bijdrage te leveren aan het historisch besef van kinderen.

Een goede vorm voor het nabespreken van deze film is het taaldenkgesprek. Dit is een gesprek dat leerlingen aanzet tot historisch besef, uitdaagt tot het stellen van vragen en de ruimte biedt om zelf na te denken over de historische onderwerpen in de film. Dit betekent voor de nabespreking van de Atlantikwall-film:

Focus op de waarneming van het kind

Start het gesprek met de vraag wat de leerlingen is opgevallen. 'Wat heb je gezien?' Kinderen kunnen een film anders zien, ervaren of interpreteren dan volwassenen op basis van hun eigen kaders en voorkennis. Waarnemingen en conclusies die zij daaraan verbinden kunnen verrassend zijn.

Feitenkennis is van belang voor historisch besef

Verzamel met de leerlingen drie feiten over de Atlantikwall. Vraag de leerlingen naar een paar feiten uit de film. Bijvoorbeeld:

- Wanneer is Duitsland Nederland binnengevallen? (10 mei 1940).
- Hoeveel mensen werden in Nederland gedwongen hun woning te verlaten om ruimte te maken voor de Atlantikwall? (Zo'n 300.000 mensen).
- Waar is de Atlantikwall uiteindelijk doorgebroken? (Op 6 juni 1944 in Frankrijk, Normandië).
- Welke feiten kennen ze zelf al?

Kies een krachtige kwestie die vraagt om nadere interpretatie

Stel dit aan de orde met een prikkelende uitspraak of stelling. Bijvoorbeeld:

- Schok van de inval: Hoe wisten de mensen dat de oorlog was begonnen in Nederland? Als ik nu vliegtuigen hoor overvliegen denk ik niet aan een oorlog.
- Het dagelijks leven gaat door: Ik zie in de film Nederlandse jongens voetballen met Duitse soldaten. Het ziet er gezellig uit. Hoe kan dat? Het is toch oorlog?
- Evacuatie: In Nederland zijn 300.000 mensen gedwongen hun woning te verlaten voor het bouwen van de Atlantikwall. Wat zou jij meenemen in je koffer?
- Het bouwen van de Atlantikwall: Het afbreken van de huizen en het opbouwen van de Atlantikwall gebeurde niet alleen door Duitse soldaten maar ook Nederlandse arbeiders deden dit werk tegen betaling. Ook de vader van de jongen in de film. Hoe kijk jij daar tegen aan?
- De oorlog is voorbij, maar de sporen blijven: In de film zie je beelden van kinderen die na de oorlog spelen op het strand bij een bord 'gevaar voor mijnen'? Hoe zit dat?

Taaldenkgesprek

Aanwijzingen bij effectief taaldenkgesprek bij het bespreken van de krachtige kwestie.

- Besteed aandacht aan de interactie in het gesprek. Daag de leerlingen uit door meer te denken en te praten. Laat stiltes vallen. Stel niet te veel vragen achter elkaar. Stel zo veel mogelijk open vragen. Stel vragen waarbij kinderen niet alleen hoeven antwoorden met omdat, maar ook kunnen kiezen uit als, misschien of toen.
- Breng structuur aan in het gesprek en benoem hardop de denkstappen van leerlingen: We zijn nu argumenten aan het verzamelen. Jij maakt een vergelijking met het leven van nu. Zullen we het samenvatten? Wie trekt een conclusie?

DIDACTISCHE AANWIJZINGEN

Rond het gesprek af met een vraagronde.

Wat heb je geleerd van deze film? Welke vragen heb je nog over de Atlantikwall? Kunnen niet alle vragen direct worden beantwoord, kom er dan later op terug in de rondleiding, in de klas of verwijst naar bronnen en het beschikbare onderwijsprogramma over de Atlantikwall waar de informatie gevonden kan worden.

KWETSENDE OPMERKINGEN

Als blijkt dat tijdens het gesprek gevoelige of kwetsende opmerkingen worden gemaakt, benoem deze dan als gevoelig en kwetsend. Parkeer deze opmerkingen tot na de nabespreking. Vertel dat u zich tijdens deze nabespreking houdt bij historische onderwerpen in de film. Corrigeer waar nodig hinderlijk gedrag.

LES 2: OP ZOEK NAAR 'DE VERBORGEN GRENS'

Deze les vindt plaats op een van de locaties in Zuid-Holland. Het beleven van het erfgoed staat centraal. Leerlingen krijgen een rondleiding onder begeleiding van een speciaal opgeleide rondleider, de educator. In deze les maken de leerlingen de opdrachten in het boekje. Daarnaast wordt op locatie een film van 20 minuten over de Atlantikwall vertoond. In deze film is op een aansprekende en duidelijke manier te zien welke gevolgen de bouw van de Atlantikwall heeft gehad op het huidige kustgebied.

Niet in de gelegenheid een bezoek te brengen en u wilt toch aandacht besteden aan de Atlantikwall? Laat leerlingen foto's zoeken over de Atlantikwall op internet. Maak een keuze voor een Atlantikwall-locatie in de buurt en laat leerlingen zelf onderzoeken wat het achtergrondverhaal is van deze locatie. Gebruik hiervoor de website van de locatie. En bestel bij het Erfgoedhuis Zuid-Holland de 20 minuten durende film over de Atlantikwall die speciaal voor de doelgroep 7&8 basisonderwijs is gemaakt. Neem hiertoe contact op met het Erfgoedhuis, info@erfgoedhuis-zh.nl en vraag naar de mogelijkheden voor vertonen van de film.

Tijdsindicatie: max. 90 minuten op locatie

Benodigheden: opdrachtenboekje voor de leerlingen, voldoende schrijfgerei, fotocamera, stevige schoenen/ oude en warme kleding

AFSPRAAK MAKEN

Maak voor uw bezoek aan een locatie eerst een afspraak. In de bijlagen vindt u een overzicht van de locaties en de contactpersonen. De meeste locaties liggen tegenwoordig in een beschermd natuurgebied en zijn daardoor niet zomaar vrij toegankelijk.

De rondleiders verwachten van u dat u de les bij hen op locatie goed voorbereidt in de klas en dat u een actieve rol tijdens het bezoek heeft. U bewaakt de orde en de rondleider verzorgt de inhoud.

Boek dicht, klas uit!

AANWIJZINGEN VOOR EEN GESLAAGD BEZOEK

- Kies de dichtstbijzijnde locatie. Neem contact op voor het maken van een afspraak.
- Bespreek samen met de rondleider:
  - datum en tijdstip waarop uw klas komt
  - het aantal leerlingen per groep en stem het aantal begeleiders daarop af
  - de eventuele kosten van de rondleiding
  - wat wel en wat niet mogelijk is op deze locatie
  - wissel telefoonnummers uit
- Neem een fotocamera mee tijdens uw bezoek.
- Zorg dat u de eerste les op school heeft gegeven! Zonder de introductieles naar de locatie heeft geen zin.
- Koppel deze informatie terug aan uw collega's op school die ook een bezoek gaan brengen. Deel en wissel ervaringen uit.
- Plan alvast een nieuw bezoek voor het komende jaar, zodat iedere leerling één keer in aanraking is geweest met dit bijzonder erfgoed en het verhaal van de Atlantikwall.

LES 2: VOOR DE RONDLEIDERS

Verduidelijk tijdens het schoolbezoek het bijzondere verhaal van uw eigen locatie. Sommige locaties hebben een geschiedenis voordat de Tweede Wereldoorlog begon (Hellevoetsluis, waar delen van de vesting al uit 1665 dateren) en andere locaties zijn na de Tweede Wereldoorlog ook gebruikt (zoals de Biberbunker die in de 'Koude Oorlog' dienst deed als commandopost). Verwerk de 10 opdrachten voor de leerlingen in uw huidige rondleiding.

ZORG ERVOOR DAT LEERLINGEN DE OPDRACHTEN KUNNEN UITVOEREN

- Wijs de leerlingen op verborgen sporen. Wat zien ze niet, maar is er wel?
  - Leg de leerlingen uit wat op deze plek precies is gebeurd. Welk onderdeel van de Atlantikwall zien ze hier?
  - Check op uw locatie welke jaartallen voor leerlingen te zien zijn: vertel de betekenis ervan. Wijs de leerlingen op het jaartal dat te vinden is op bijvoorbeeld een voorwerp, buiten in de gevel of in een afbeelding aan de muur. Het jaartal kan van vóór, tijdens of na de Tweede Wereldoorlog zijn. Bijvoorbeeld het jaartal 1881, gemetseld in de gevel van Fort Hoek van Holland, verwijst naar het jaar dat dit Fort is gebouwd. Vertel leerlingen dan dat het fort in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers is bezet en tot onderdeel is gemaakt van de Atlantikwall.
  - Laat de codenamen/typenummers zien of leg uit welke codenaam/typenummer dit onderdeel van de Atlantikwall had en welke betekenis de code had.
  - Is er een plattegrond van de locatie? Wijs de leerlingen daarop.
  - Zorg voor een oude foto van uw locatie in de Atlantikwall toen deze nog in bedrijf was.
  - Welke voorwerpen zijn interessant om leerlingen te laten bestuderen?
- Laat het luchtverversingssysteem zien op uw locatie. Besteed ook aandacht aan temperatuur en (dag)licht.
  - Vertel over de gevolgen van de bouw van de Atlantikwall voor de omgeving voor de bewoners en de natuur.
  - Regel dat leerlingen een vredesboodschap kunnen achterlaten op een prikbord of in een schrift.

Denk aan de informatie die u heeft gekregen op de training over de kracht van erfgoededucatie. Denk tijdens de rondleiding in ieder geval aan de volgende drie stappen:

- Activeren voorkennis: start met vragen, wat weten de leerlingen van WOII en de Atlantikwall?
- Geef leerlingen de ruimte om te beleven: zien, voelen, horen, klimmen en klauteren.
- Reflecteer: sluit altijd af met de vraag: Wat heb je geleerd over de Atlantikwall?

Geef leerlingen de ruimte te vertellen en vragen te stellen. Laat ruimte over voor een discussie. Leid de discussie in goede banen: geef ruimte aan gevoelens, zorg dat leerlingen elkaar laten uitspreken, toon waardering voor de inbreng van leerlingen, corrigeer hinderlijk gedrag of kwetsende meningen.

PRAKTISCHE AANBEVELINGEN

- Het leerlingenboekje kan niet altijd mee tijdens een rondgang door een bunker ivm veiligheid, donker, trappenlopen etc.): probeer een plek te zoeken waar de leerlingen wel vragen kunnen invullen.
- Omdat er 10 vragen in het leerlingenboekje staan is het niet handig om alle vragen na de rondleiding in 1x te laten beantwoorden, dan zijn sommige zaken al vergeten.
- Probeer tijdens de rondleiding momenten in te bouwen voor een paar vragen en vervolg de tour.

LES 3: REFLECTIELES

In deze les reflecteren leerlingen op wat ze geleerd en beleefd hebben. Deze afsluitende les vindt plaats op school. Door een concrete reflectie-opdracht te maken, kunnen leerlingen het geleerde beter onthouden en verwerken.

Tijdsindicatie: 60 tot 90 minuten

Benodigdheden: opdrachtenboekjes voor de leerlingen, materiaal voor het maken van de eindopdrachten

LESACTIVITEITEN

Neem de volgende lesactiviteiten als uitgangspunt. Wees vrij in het aanpassen van de activiteiten aan het niveau van uw leerlingen en uw eigen stijl van lesgeven. Bepaal zelf of u de opdrachten individueel of in groepjes laat uitvoeren.

Gebruik de digitale presentatie weer bij deze les.

- Wat heb je geleerd over de Atlantikwall? Waarom bewaren we deze overblijfselen?
- Voer een discussie aan de hand van de vragen in de digitale presentatie.
- Maak de vragen in het opdrachtenboekje af.
- Inventariseer vragen over wat de leerlingen gezien hebben en beantwoord ze met elkaar.
- Herhaal eventueel delen van de presentatie.

KIES EEN EINDOPDRACHT

Schrijf een brief!

Nodig: (brief)papier en pen.

Schrijf een brief naar huis als Duits kindsoldaat van 15 jaar in een bunker aan de kust van Nederland. Vertel bijvoorbeeld hoe je dagen eruit zien, wat je doet als je vrij bent, waar je slaapt, wat je eet en hoe de Nederlandse kust eruit ziet.

Of schrijf een brief van een kind in Zuid-Holland van wie het huis gesloopt werd om de Atlantikwall te bouwen. De brief is voor oma. Vertel wat je hebt meegemaakt en waar je naartoe bent verhuisd.

Maak een gedicht of een rap!

Nodig: papier, pen, eventueel muziekinstrument.

Schrijf een gedicht of een rap over de gebeurtenissen in

de tijd van de Atlantikwall en de gevolgen van deze gebeurtenissen voor overlevenden. In het gedicht beschrijf je niet alleen gebeurtenissen, maar ook de gevoelens van personen die het meemaken of hebben meegemaakt.

Maak een tekening/strip/schilderij!

Nodig: Teken- of verfbenodigdheden, papier.

Laat leerlingen in kleur en beeld hun indrukken van de Atlantikwall verwerken. Welk verhaal willen ze vertellen en uitbeelden met dit kunstwerk of deze strip?

Maak een maquette!

Nodig: Bouwmaterialen voor een maquette, zoals: karton, klei, ijsstokjes, blokken, lego of oase (voor de bunker).

Maak een maquette van de bunker. Bij maquettebouw is de schaal 1:72 standaard. Wat betekent dat? Welke afmetingen heeft de bunker en hoe bereken je dat in je maquette?

Maak een poster met 10 tips om vrede te maken en te bewaren!

Nodig: Grote vellen papier, pennen of tekenspullen, tijdschriften, lijm en scharen.

Ook jij kunt een bijdrage leveren aan vrede in de wereld. Door ruzies met vrienden of thuis, op een vreedzame manier op te lossen of door niet kwaad te spreken over een ander. Welke 10 tips kun jij zelf bedenken om vrede te maken en te bewaren? Verzijn je eigen tips of denk bijvoorbeeld aan de volgende tips:

- Vrede begint met ...
- Vrede begint bij mezelf als ik ...
- Vrede maak je samen door ...

Maak er een poster van met tekeningen of collages van plaatjes uit tijdschriften.

De opbrengsten van deze reflectie-opdrachten kunt u gebruiken voor een eigen tentoonstelling op school.

Neem na afloop de opdrachtenboekjes in en beoordeel de resultaten. Geef een cijfer. Let bij de beoordeling van de resultaten van uw leerlingen niet alleen op de juiste antwoorden, maar ook op het gedrag op locatie, het product dat ze opleveren, de argumenten in de discussie en de werkhouding.

LES 3: REFLECTIELES

OPTIES VOOR EEN EXTRA LES:

De lessen over de Atlantikwall lenen zich uitstekend om uit te breiden met een extra les. We hebben voor u de volgende suggesties.

Taalles

Gebruik de historische bron. Lees het verhaal voor of maak er een les begrijpend lezen van.

Natuurles

Geef een les over vleermuizen. Of besteed aandacht aan de speciale natuurgebieden in de duinen.

Technieles

Ga in op het (gestandaardiseerde) bouwen van een bunker. Van welke materialen is het gemaakt? Hoe ruim je een betonnen bunker vervolgens weer op?

Aardrijkskundeles

Topografie van de Atlantikwall strekt zich uit van de Noordkaap tot de Pyreneeën. Tot waar reikt de Atlantische oceaan?

Geschiedenisles

Verdiep het onderwerp Tweede Wereldoorlog: het ontstaan van de oorlog, Anne Frank, het verzet en de bevrijding.

Filosofieles

Filosofeer met leerlingen over de begrippen oorlog en vrede, verdedigen, vijand, bondgenoot en vrijheid.

Rekenles

Laat leerlingen onderdelen van de Atlantikwall op schaal natekenen of nabouwen. De verhouding 1:72 is standaard in maquette-bouw. Hoe reken je dat uit?

Gastles

Informeer naar de mogelijkheden van gastsprekers. Vraag bij de locatie die u gaat bezoeken naar de mogelijkheden.

Een (inter)nationale les

Leg contact met leerlingen van scholen in andere kustprovincies in Nederland of in België, Frankrijk, Denemarken, Noorwegen en eventueel Duitsland. Laat leerlingen vragen voor elkaar maken over de Atlantikwall.

AANSLUITING BIJ HET LEERPLAN

De inhoud van de lessen over de Atlantikwall sluit aan bij de volgende kerndoelen in basisonderwijs.

De genoemde nummers verwijzen naar de officiële nummering van de kerndoelen

Erfgoededucatie koppelt taalactiviteiten, burgerschapsvorming, historische en geografische vaardigheden en onderdelen uit cultuureducatie.

NEDERLANDS

Mondeling taalonderwijs

- 1 De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
- 2 De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
- 3 De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.

Schriftelijk taalonderwijs

- 4 De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- 5 De leerlingen leren naar inhoud en vorm teksten te schrijven met verschillende functies, zoals: informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen.
- 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale.
- 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
- 9 De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Taalbeschouwing, waaronder strategieën

- 12 De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.

ORIËNTATIE OP JEZELF EN DE WERELD

Mens en samenleving

- 36 De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en hun rol als burger.
- 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- 38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen.

Ruimte

- 47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid worden/werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.
- 50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.

Tijd

- 51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen, zoals aanwezig in ons cultureel erfgoed, en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.

AANSLUITING BIJ HET LEERPLAN

- 52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en holocaust; televisie en computer.
- 53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

KUNSTZINNIGE ORIËNTATIE

- 54 De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
- 55 De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- 56 De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

AANSLUITING BIJ DE CANON VAN NEDERLAND

De inhoud van de canon van Nederland is in augustus 2009 verplicht opgenomen in de kerndoelen voor het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 15 jaar. De canon is het uitgangspunt bij de behandeling van de tien tijdvakken. De canon van Nederland behoort volgens de kerndoelen op alle scholen aan de orde te komen. Voor meer informatie over hoe u de canon en uw eigen methode op elkaar kunt laten aansluiten, zie: www.entoen.nu.

De drie lessen over de Atlantikwall sluiten naadloos aan bij de canon van Nederland, te weten bij de vensters: “De Tweede Wereldoorlog; Bezetting en bevrijding” en “Anne Frank; Jodenvervolging”.

Deze lessen over de Atlantikwall sluiten ook perfect aan bij de canon van Zuid-Holland: www.regiocanons.nl/zuid-holland/zuid-holland/zuid-holland-in-de-tweede-wereldoorlog.

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

NOORDWIJK

Voor de oorlog werden de Noordduinen in Noordwijk gebruikt als golfterrein. Maar eind 1940 liet de Duitse marine zijn oog erop vallen en besloot er 180 soldaten te legeren. Voor deze soldaten moesten woonverblijven, wasruimtes en gevechtsofstellingen worden gebouwd. Om het beton dat nodig was voor de bouw van de bunkers hier te krijgen, lieten de Duitsers een spoorlijn aanleggen. Toen de bunkers klaar waren, werden ze gecamoufleerd door er zand overheen te scheppen en er vervolgens grasmatten van de golfbaan overheen te leggen. De hele oorlog door werd er verder gebouwd. Na de bevrijding trokken de soldaten weg en lieten de kanonnen achter. Na de oorlog werden de kanonnen weggehaald en verwerkt tot schroot. In de jaren vijftig en zestig waren de bunkers een gewild speelterrein voor kinderen. Begin jaren zeventig werden ze weggewerkt onder het zand, maar de afgelopen jaren zijn er bunkers uitgegraven en toegankelijk gemaakt. De grootste bunker, een munitieopslagbunker, is er nog. Hier is tegenwoordig het Atlantikwall Museum Noordwijk te vinden.

5 Bunker in Noordwijk

Reservering schoolbezoek

Atlantikwall Museum Noordwijk

Museumbunker

Bosweg, neem het fietspad, na 250 meter vindt u links het (nieuwe) museum
2202 NX Noordwijk

Postadres: Wilhelminastraat 43,
2201 KB Noordwijk
071 – 361 57 85
info@atlantikwall.nl
www.atlantikwall.nl

KATWIJK EN WASSENAAR

In Katwijk werd de bebouwing aan de boulevard vrijwel geheel gesloopt voor de Atlantikwall. In Berkheide, de duinenstrook tussen Katwijk en Wassenaar zijn restanten te zien van de Atlantikwall (Stützpunktgruppe Katwijk). Deze bestond uit bunkers, geschutstellingen, munitiebergplaatsen, verblijfsruimtes voor de manschappen en loopgraven met daar omheen mijnevelden, anti-tankmuren en prikkeldraad.

Op het hoogste punt, het Vlaggeduin, is een observatiepost te zien. Ook loopt dwars door het duingand een honderden meters lange tankhindernis. Die tankversperring werd door de Duitsers aangelegd om de Stützpunktgruppe Katwijk aan de zuidkant te verdedigen.

Zo zijn lange stukken muur met een golvende bovenkant te zien, terwijl op bepaalde plekken piramidevormige betonblokken als drakentanden uit de grond steken. In het binnenland is de tankgracht rond het vroegere vliegveld Valkenburg nog te zien.

Bij de Wassenaarseslag bouwden de Duitsers een steunpunt, Stützpunkt XXXVII H. In dit bunkercomplex wachtten zestig Duitse militairen jarenlang op een aanval uit zee. Bij de Wassenaarseslag liggen ongeveer twintig bunkers, met elkaar verbonden door een anderhalf kilometer lang gangenstelsel. Op één van de bunkers is brasserie De Badmeester gebouwd. Hier tegenover staat het gedenkteken voor de Franse mariniers. Dit herinnert eraan dat in februari 1944 een Franse commando-eenheid met een rubberboot is geland en heeft geprobeerd door de duinen heen het achterland te verkennen. Dat mislukte en kostte zes Franse militairen het leven. Het bunkercomplex huisvest nu een kolonie vleermuizen en heet dan ook de Vleermuisbunker.

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

De deuren van de Vleermuisbunker zijn open voor bezoek in juli en augustus en op afspraak voor schoolklassen. Meer informatie over bezoeken in de zomer vind je op www.staatsbosbeheer.nl/natuurgebieden/hollands-duin/activiteiten

Reservering schoolbezoek

De excursies worden georganiseerd door Staatsbosbeheer. www.staatsbosbeheer.nl/hollandsduin
tel 071 – 361 38 09 of 06 – 22 46 88 07
e-mail: m.kras@staatsbosbeheer.nl

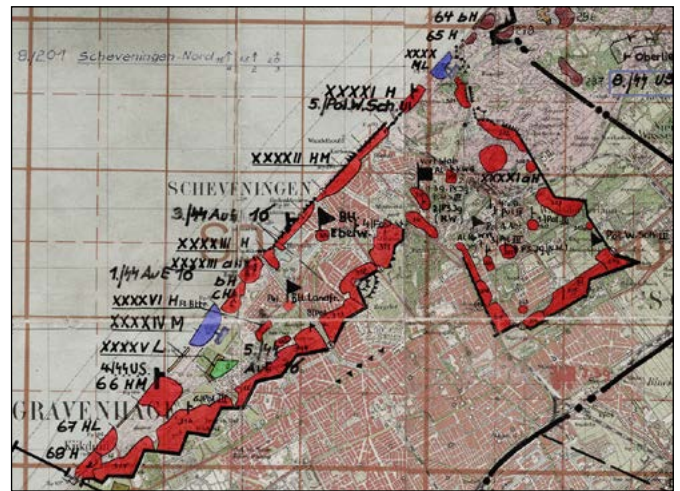
SCHEVENINGEN

In het voorjaar van 1942 werd het strand en duingebied bij Scheveningen tot verboden gebied (Sperrgebiet) verklaard door de Duitsers. Al snel daarna werden 350 woningen in de kuststrook van Duindorp en Scheveningen-Dorp ontruimd en gesloopt. Eind oktober 1942 werd het Sperrgebiet uitgebreid. Zo'n 30.000 woningen werden gesloopt en bomen in bossen en plantsoenen werden gerooid. Ongeveer 135.000 Hagenaars moesten hun woning verlaten voor de bouw van Stützpunktgruppe Scheveningen. Veel van de evacués kwamen terecht in Aalten en Winterswijk in Gelderland.

6 Aankomst Scheveningse evacués op station Aalten in januari 1945

Eerst werd er een 5,5 kilometer lange en twintig meter brede tankgracht aangelegd die zigzaggend van Kijkduin tot aan Zorgvliet liep. De barricade ging verder als tankmuur en een versperring met lange rijen drakentanden. Deze lange verdedigingslinie werd de Hauptkampflinie genoemd. In deze linie zaten 12 officiële toegangen. Scheveningen kreeg de status van Stützpunktgruppe. De bunkers lagen ook op Haags en Wassenaars grondgebied. Stützpunkt Clingendael maakte deel uit van Stützpunktgruppe Scheveningen. De Stützpunktgruppe bestond uit 8 Stützpunkte en 3 Widerstandsneste.

7 Overzichtskaart van de bunkers bij Scheveningen

Op het landgoed Clingendael vestigde zich Reichskommissar Seyss-Inquart. Hiermee was Clingendael het bestuurlijk centrum voor de Duitsers in Nederland geworden. Seyss-Inquart liet op het landgoed een schuilbunker bouwen. Om het op een gewone boerderij te laten lijken werd er een puntdak op gebouwd. De betonnen buitenmuren werden afgewerkt met bakstenen of beschilderd om op een bakstenen muur te lijken.

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

8 De boerderij/bunker van Seyss-Inquart

In de Oostduinen bij het Zwarte Pad zijn restanten te zien van kustbatterij Scheveningen Nord. In de parken Aerendsdorp en Clingendael zijn restanten zichtbaar van het voormalige landfront. Ook de boerderijbunker van Seyss-Inquart staat er nog, op de hoek van de Wasse-naarseweg en de Thérèse Schwarzestraat.

Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen heeft een museum in een originele Duitse commandobunker. De bunker is een aantal zondagen per jaar geopend en de vrijwilligers van de stichting verzorgen rondleidingen in en langs diverse bunkers binnen Widerstandsnest 318.

Reservering schoolbezoek

Atlantikwall Museum Scheveningen

Badhuisweg (bij tramhalte Cremerweg)

Den Haag

070 - 355 56 04 of 070 - 383 86 14

info@atlantikwallmuseum.nl

www.atlantikwallmuseum.nl

Op de website www.destadgeschonden.nl zijn routes te vinden door onder meer de wijk Duindorp in Scheveningen en door het landgoed Clingendael.

9 Bunker in Park Overvoorde

RIJSWIJK: OVERVOORDE

In de tweede helft van 1940 nam een onderdeel van de Duitse Luftwaffe het Park Overvoorde in Rijswijk in gebruik. Er werden meer dan 35 bunkers en onderkomens gebouwd. Er zijn er nu nog 12 over. Naast 6 personeelsbunkers zijn dat een bad- en douchegebouw, een keuken- en kantinegebouw en een onderhoudsgarage. De 'grote bunker' is een bijzonder gebouw, want het is niet een standaardtype zoals andere bunkers. De Duitsers noemden het een Sonderkonstruktion, het was speciaal ontworpen voor deze locatie en komt nergens anders in Europa voor. Na de oorlog gebeurde er lange tijd niets met het terrein en de gebouwen. Ten tijde van de Koude Oorlog nam de Bescherming Burgerbevolking de gebouwen in gebruik voor een commandopost en een opleidingscentrum.

Museum Bescherming Bevolking - Commandopost Rijswijk verzorgt rondleidingen op aanvraag door het complex.

Reservering schoolbezoek

Museum Bescherming Bevolking

groepen@museumbeschermingbevolking.nl

www.museumbeschermingbevolking.nl

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

10 Foto van de tentoonstelling 'Kind in Oorlog'. Dit is onze permanente Tweede Wereldoorlog-tentoonstelling. Deze krijgt een aanvulling over de Atlantikwall en vormt dus ook de uitvalsbasis voor de les.

DEN HAAG: MUSEON

De tentoonstelling 'Kind in Oorlog' gaat over de vraag hoe het was om kind te zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog. De museumles 'Den Haag en de Atlantikwall' gaat specifiek in op de verhalen over de Atlantikwall. In de museumles ontdekken leerlingen dat dwars door de stad een tankgracht werd aangelegd. Meer dan 135.000 mensen moesten hiervoor hun huis verlaten. Wat betekende deze evacuatie voor kinderen? Wat merkten ze op straat van sloop, van de aanwezigheid van soldaten, bunkers en mijnevelden?

Na de opdrachten in 'Kind in Oorlog' maakt de klas onder begeleiding van de museumdocent een wandeling met opdrachten rond het Museon. In de omgeving zien ze hoe de tankgracht liep, welke huizen ontkwamen aan de sloop, plekken waar een V2 insloeg, maar ook de 'internationale zone' die sinds enkele decennia is ontstaan op het voormalige tracé van de Atlantikwall. Waar tijdens de oorlog mijnevelden lagen, werken nu mensen uit de hele wereld samen aan vrede en recht.

Reservering schoolbezoek

Museon

Stadhouderslaan 37
2517 HV Den Haag
070 - 338 14 63
educatie@museon.nl
www.museon.nl

'S-GRAVENZANDE/NAALDWIJK/ TER HEIJDE/MONSTER

Aan de Noordlandseweg stond een Widerstandsnest dat het hoofdkwartier was van de afdeling Festung Hoek van Holland. Vanaf hier werd het commando gevoerd over een deel van de Festung. Het complex had een bijzondere camouflage: de bunkers waren beschilderd als woonhuis. Er was zelfs een oude dame achter het raam geschilderd.

Het dorp Ter Heijde werd voor de bouw van de Atlantikwall volledig gesloopt. Bij het Arendsduin, tussen 's-Gravenzande en Ter Heijde, lag een groot bunkercomplex, een van de toegangen tot de Festung Hoek van Holland. Het complex heette Sperre Arendsduin en omvatte 17 bouwwerken. De bunkers zijn er nog wel, maar zijn niet meer te zien. Ze worden bijvoorbeeld gebruikt als fundering van verschillende villa's en als opslagplaats.

11 Een villa met een bunker als fundering in 's-Gravenzande

Bij het Staelduinse Bos bouwden de Duitsers een groot bunkercomplex dat een van de drie zwaar verdedigde toegangen was tot de Festung Hoek van Holland. De Maasdijk was een belangrijke en strategische verbinding tussen Hoek van Holland en het achterland. De bunkers van het Staelduinse Bos worden tegenwoordig gebruikt als verblijfplaats voor vleermuizen.

12 Atlantikwall Museum, Hoek van Holland

Reservering schoolbezoek

www.zuidhollandslandschap.nl/natuur-bij-u-in-de-buurt/natuurgebieden/staelduinse-bos

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

FESTUNG HOEK VAN HOLLAND

In de hele Atlantikwall waren elf Festungen. Twee daarvan waren in Nederland: in IJmuiden en Hoek van Holland. Voor de Duitsers was de Festung Hoek van Holland de belangrijkste locatie in het Nederlandse deel van de Atlantikwall. Deze Festung bij de monding van de Nieuwe Waterweg moest de haven van Rotterdam beschermen tegen de aanval van geallieerde troepen. Hoek van Holland werd zo het best verdedigde stuk Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de Eerste Wereldoorlog had Hoek van Holland zich ontwikkeld tot badplaats, maar het badplaatsgedeelte werd bijna helemaal gesloopt voor de Atlantikwall. De bewoners moesten vertrekken en elders een onderkomen zoeken.

De Festung Hoek van Holland nam veel ruimte in beslag, ook een deel van 's-Gravenzande moest worden gesloopt en een deel van het Westland werd tot Sperrgebied verklaard. Op het open stuk land werden zware kust- en luchtdoelbatterijen gebouwd, verschillende hoofdkwartieren en een dubbel landfront met tankgrachten. Het binnenste landfront bestond uit een tankgracht van zo'n 20 meter breed en 4 meter diep. Langs de tankgracht stonden bunkers.

Het buitenste landfront liep door de gemeente Westland: 's-Gravenzande, Heenweg, Naaldwijk, Oranjepolder. Deze tankgracht was ook 20 meter breed en 4 meter diep en was maar liefst 20 kilometer lang. Een deel van de huidige waterlopen in 's-Gravenzande was ooit onderdeel van de vroegere tankgracht.

In het Staelduinse Bos stond een lanceerinrichting waarmee V2 raketten richting Engeland konden worden gelanceerd.

De tuinders van het Westland die op hun eigen terrein een bunker hadden staan, konden deze gebruiken als vorstvrije opslagplaats. Andere mensen gebruikten de bunker op hun terrein als wijnkelder. De overheid gebruikte de bunkers als opslagplaats voor munitie.

In één van de bunkers van Festung Hoek van Holland is tegenwoordig het Atlantikwall Museum gevestigd.

Reservering schoolbezoek

Atlantikwall Museum Hoek van Holland

Noorderhoofd

3151 HG Hoek van Holland

06 – 226 550 69

reacties@atlantikwall-museum.nl

www.atlantikwall-museum.nl

FORT 1881 HOEK VAN HOLLAND

In 1881 werd in Hoek van Holland een fort gebouwd om de ingang van de Nieuwe Waterweg en de Rotterdamse haven te verdedigen tegen mogelijke vijanden van zee. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd het fort bezet door de Duitsers.

De komst van de Duitsers had een enorme impact op het dorp en haar bewoners. Bunkers schoten als paddenstoelen uit de grond, mijnenvelden werden aangelegd, het strand werd verboden terrein, mensen werden geëvacueerd, huizen werden afgebroken...Hoek van Holland werd een spookdorp.

Het fort zelf werd gebruikt als hospitaal, arrestantenverblijf en bakkerij. Iedere dag werden er wel 5.000 broden gebakken voor de Duitse troepen in de bunkers en de stellingen rond het fort. Hoe zag het dagelijks leven van de Duitse soldaat er uit? En wat troffen de bewoners aan toen ze na jaren weer terugkwamen in hun dorp?

13 Fort 1881, Hoek van Holland

Fort 1881 is nu een museum waar je de hitte van de oven kunt voelen, het Duitse brood kunt proeven, je kennis maakt met de zieken en gevangenen en waar herinneringen tot leven komen. Waan je voor even een Duitse soldaat en ga op ontdekkingsstocht door het fort.

Reservering schoolbezoek

Fort 1881

Stationsweg 82

3151 HS Hoek van Holland

088 – 188 15 00

info@fort1881.nl

www.fort1881.nl

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

OOSTVOORNE

In de duinen bij Oostvoorne bouwden de Duitsers een grote bunkerstelling, de Biberstellung. Dit systeem bestond uit 97 bunkers. Een van deze bunkers is de Biberbunker die werd gebouwd als radarcommandopost voor de Duitse luchtmacht. Van hieruit werden acties ondernomen om geallieerde bommenwerpers te onderscheppen die op weg waren naar Duitsland. De Biberbunker was onderdeel van een radarketen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers werd aangelegd om zich te verdedigen tegen geallieerde bommenwerpers die over Nederland naar Duitsland vlogen. Langs de kust van Nederland, België en Frankrijk waren 14 radarcommandoposten, drie ervan stonden in Nederland: op Terschelling, in Zandvoort en in Oostvoorne. De Biberbunker was het zenuwcentrum van de stelling Biber. Hier kwamen de eerste radarsignalen al binnen als de vliegtuigen in Engeland opstegen. De radars stonden in de omgeving van de bunker en de gegevens die de radars opvingen, werden samengebracht in de Biberbunker.

14 Interieur Biberbunker, Oostvoorne

Biber is de codenaam die de Duitsers voor deze radarcommandobunker hadden verzonden. Biber is het Duitse woord voor bever. De Duitsers gaven hun bunkers en militaire acties vaak de namen van dieren. De namen begonnen met de eerste letter van de plaats waar ze liggen. De B van Biber heeft niets met Oostvoorne te maken, maar alles met Brielle waar de oorsprong van de Biberbunker lag. Op de dom van Brielle en in de directe omgeving stonden radiopeilstations van de Luftwaffe.

Toen de Biberbunker in 1943 in gebruik werd genomen, werden de antennes naar Oostvoorne verplaatst en de stelling met radar uitgebreid.

Als radarcommandopost van de Luftwaffe heeft de bunker veel doden op zijn geweten. Meer dan 8.000 geallieerden vliegtuigen zijn in het luchtruim boven Nederland neergehaald. Het aantal doden wordt geschat op ongeveer 20.000. Hoewel de Biberbunker zelf geen luchtafweergeschut had en alleen verantwoordelijk was voor het lokaliseren van vliegtuigen en het aansturen van de luchtverdediging, kreeg het de naam 'De Stille Moordenaar'.

Na de oorlog is de bunker nog commandopost geweest van de burgerbescherming. Nu is de Biberbunker een museum. Er worden onder meer rondleidingen georganiseerd voor scholen.

Reservering schoolbezoek

Biberbunker

Zandweg/Duinoordseweg t.h.v. nr. 79-81

Oostvoorne

0181 - 48 41 95

info@biberbunker.nl of p.w.rosier@planet.nl

www.biberbunker.nl

INFORMATIE OVER DE LOCATIES

15 Bunker bij de vesting van Hellevoetsluis

HELLEVOETSLUIS

De eerste verdedigingswerken in Hellevoetsluis werden al aangelegd in 1604. Rond 1700 werd er een voor die tijd sterke en moderne vesting gebouwd. Van die vesting is nu nog veel te zien. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Hellevoetsluis een onderdeel van de Atlantikwall. De Duitsers bouwden op de vestingwallen een geschutsbunker voor het bestrijken van het strand van Voorne. Ruim 220 gebouwen werden gesloopt voor een vrij schootsveld. Hieronder waren veel woonhuizen.

Na de oorlog woonden er nog 700 mensen op de puinhopen. Bij gebrek aan huizen woonden mensen in bunkers, waar zelfs kinderen werden geboren.

De stichting Verdedigingswerken Hellevoetsluis organiseert rondleidingen en diverse andere activiteiten.

In het bezoekerscentrum Vestingwerken wordt ook aandacht besteed aan de Atlantikwall.

Reservering schoolbezoek

Bezoekerscentrum Vestingwerken

Plein Fort Haerlem 1
3221 AW Hellevoetsluis
06-31 25 49 09
excursie@fronttaal.info
www.fronttaal.info

16 De Punt, Goeree-Overflakkee

GOEREE-OVERFLAKKEE

Het eiland Goeree-Overflakkee was strategisch niet erg belangrijk, maar ook hier werden aan de kust verdedigingswerken gebouwd. Aan het eind van de oorlog hadden de Duitsers er 41 Widerstandsneste en 3 Stützpunkte aangelegd. Die bestonden uit grote en kleine bunkers. Een van de doelen van de 3 Stützpunkte was om het Haringvliet af te sluiten. Ook werd er een schijnvliegveld aangelegd om geallieerde vliegtuigen te misleiden. In totaal werden er ongeveer 300 bunkers gebouwd. Er werd onder meer een bunkercomplex gebouwd in De Punt, achter Ouddorp. Dit was een plek waar zware beveiliging nodig was, omdat het van de kant van de Grevelingen werd bedreigd, vanuit de Noordzee en vanaf Schouwen.

De Duitsers zetten ook land onder water om het te verdedigen tegen de vijand: inundatie. In 1944 zetten ze op verschillende plaatsen in Nederland land onder water, ook op Goeree-Overflakkee. In februari 1944 werden de sluisen opengezet en dijken doorbroken. De bevolking van het oostelijk deel van het eiland moest evacueren. In het totaal moesten 16.000 mensen een plek elders zoeken. Nadat het water na de oorlog was weggetrokken, had het zoute water de polders veranderd in troosteloze, kale vlakten en de schade was groot.

Na de oorlog raakten veel bunkers al snel onder het zand en na de Watersnoodramp van 1953 werden bijna alle bunkers langs de kustlijn gesloopt. In 2011 hebben vrijwilligers vier grote bunkers en een aantal kleinere onder het zand vandaan geschept bij De Punt.

In de winter worden de bunkers bewoond door vlemmingen, de rest van het jaar kunnen de bunkers worden bezocht onder leiding van een gids. Een overgebleven stelling op Goeree is Widerstandsnest 222, in de Preekhildorp ten zuidwesten van Ouddorp.

Reservering schoolbezoek

Stichting WO2GO

06 - 51 85 96 41
d.notenboom@wo2go.nl
www.wo2go.nl

Bezoekadres De Punt

De Punt
3253 MC Ouddorp

VERANTWOORDING

Historische bron: "Vrijheit en is voor geen ghelt te coop",
Rotterdam, september 1944.

Collectie Stadsarchief Rotterdam, 273_1120

LITERATUUR

- Damhuis, R., Vonk, A., Tammes, A-C. & Postma, G. (2013). Taal, denken en geschiedenis. Historisch redeneren met kinderen op de basisschool. Kleio voor docenten geschiedenis en staatsinrichting, jrg. 54, nov. 2013, 4-9.
- T. de Langen, A. de Regt en M. Zeeman. Erfgoedhuis Zuid-Holland, Delft, 2008. Theoretisch kader voor erfgoededucatie. Kennis is het startpunt voor een zinnvolle beleving.

COLOFON

Handleiding, lesopzet en leerlingopdrachten Training Atlantikwall & Onderwijs

Zeeman & de Regt Onderwijskundigen, Hengelo/Oss
www.zeemanderegt.nl

Achtergrondinformatie 'De Verborgen Grens'

Willy Hilverda, schrijver

Training Atlantikwall & Onderwijs

Sans Doute Présentations, Francesca Estourgie

Ontwerp

Martine Eyzenga - diezijnvaardig

Projectleiding

Erfgoedhuis Zuid-Holland, Thea de Langen,
Evelien Masselink

Met dank aan

Alle Atlantikwall Musea en hun enthousiaste rondleiders.
Zonder jullie hebben wij geen project!
Geert-Jan Mellink, Concepten & Projecten, voor zijn
kritisch meedenken.

'De Verborgen Grens' is een product van de Erfgoedtafel
Atlantikwall, die hiermee de kennis en beleving van het
erfgoed van de Tweede Wereldoorlog wil bevorderen en
stimuleren.

'Dit nooit weer' is een belangrijke drijfveer voor de
gezamenlijk opererende Atlantikwall Musea. Zij stellen
daarom de bunkers en gerelateerde objecten open voor
het onderwijs.

Het landschap en de monumenten in Zuid-Holland
weerspiegelen ons koopmanschap en de strijd tegen
water en vijanden. Dit erfgoed creëert een omgeving met
een eigen identiteit waarin het prettig wonen, werken
en recreëren is. De provincie maakt het – samen met
anderen in zogenaamde erfgoedtafels – mogelijk om het
erfgoed te bezoeken, ervan te genieten en te leren over
onze geschiedenis. Zo blijft ons erfgoed voor de toekomst
behouden.

'De Verborgen Grens' kon gerealiseerd worden dankzij een
financiële bijdrage van de provincie Zuid-Holland en de
'niet te missen' inzet van de vele vrijwilligers in de musea.

Bij dit lespakket hoort de gelijknamige film van 20 minuten.
De film is te zien in alle Atlantikwallmusea langs de
Nederlandse Kustlijn. Vanwege de rechten die op de film
rusten is de film alleen op aanvraag bij het Erfgoedhuis
Zuid-Holland op dvd of via een YouTube link beschikbaar.

Voor vragen of opmerkingen kunt u contact opnemen
met het Erfgoedhuis Zuid-Holland via 015 – 215 43 50 en
info@erfgoedhuis-zh.nl of: educatie@erfgoedhuis-zh.nl

Kijk voor meer informatie over de Zuid-Hollandse erf-
goedlijnen op: www.geschiedenisvanguidholland.nl

Erfgoedhuis Zuid-Holland, Delft

december 2015

revisie, augustus 2016

www.geschiedenisvanzuidholland.nl